

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

CRIMINAL ANALYSIS OF THE PERSONALITY OF AN UNDERAGE CRIMINAL

Забарний М.М., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Університет державної фіскальної служби України

Статтю присвячено аналізу особи неповнолітнього злочинця, що вчиняє насильницькі кримінальні правопорушення з точки зору кримінології. Зазначено, що в спеціальній літературі в характеристиках кримінальних правопорушень особливий інтерес становлять відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Ці відомості щодо особи правопорушника охоплюються поняттям, що отримало назву «кримінологічна характеристика». У межах саме цієї конструкції, як показано вище, комплексно і найбільш повно розкриваються соціальні та психологічні особливості особи, яка порушила кримінальний закон, аналізується мотивація злочинної поведінки, виявляються певні зв'язки окремих морально-психологічних рис із характером протизаконної діяльності, досліджуються психоемоційні властивості особи в ракурсі взаємодії певних суб'єктивних факторів і зовнішніх умов у механізмі злочинної поведінки, враховуються найбільш типові кримінально-правові, соціально-демографічні, рольові та інші ознаки подібних осіб. Указано, що традиційно девіацію в поведінці підлітка пов'язують із сімейним неблагополуччям. А в умовах сьогоденного життя показником сімейного неблагополуччя все частіше і частіше стає залишення дітьми дому, їх безпритульність і бездоглядність, що і є найважливішим показником соціальної проблематичності не тільки самого підлітка, а й того середовища, в якому він ріс і виховувався. Соціально-правовими причинами відчуження дітей від сім'ї можуть стати, зокрема, неповна сім'я, відсутність постійного житла, асоціальний спосіб життя одного або обох батьків тощо. Справедливо підкреслено, що вивчення психологічних якостей підозрюваного дає можливість більш глибоко, всебічно й об'єктивно вирішити питання щодо повідомлення про підозру та обрання запобіжного заходу, правильніше кваліфікувати скоєне, призначити винному міру покарання і, що головне, встановити зміну в психічних процесах і особливостях особи залежно від її участі як суб'єкта кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: неповнолітні, аналіз, кримінальні правопорушення, фактори, відповідальність.

The article is devoted to the analysis of the person of a minor criminal committing violent criminal offenses from the perspective of criminology. It is noted that in the special literature, in the characteristics of criminal offenses of special interest are information about the person who committed a criminal offense. These information regarding the person of the offender are covered by a concept called "criminological characteristic". Within this particular structure, as shown above, the social and psychological features of the person are comprehensively and most fully revealed, which violated the criminal law, the motivation of criminal behavior is analyzed, certain links between individual moral and psychological traits with the nature of illegal activity are revealed, the psycho-emotional properties of the person in the angle of interaction of certain subjective factors and external conditions in the mechanism of criminal behavior are investigated, the most typical criminal-legal, socio-demographic, role-playing, etc. signs of such persons are taken into account. It is indicated that traditionally deviation in the behavior of a teenager is associated primarily with family problems. And in today's life, the indicator of family disadvantage is increasingly leaving the children of the house, their homelessness and neglect, which is just the most important indicator of social problematic not only the teenager, but also the environment in which he grew up and was raised. Socio-legal reasons for the alienation of children from the family can be, including a single-parent family, the lack of permanent housing, the asocial lifestyle of one or both parents, etc. It is fairly emphasized that the study of the psychological qualities of the suspect makes it possible to more deeply, comprehensively and objectively resolve the issue of reporting on suspicion and choosing a precautionary measure, to qualify the committed, to appoint a guilty measure of punishment and, the most important thing is to establish a change in mental processes and features person depending on his/her participation as a subject of criminal procedural activity.

Key words: minors, analysis, criminal offenses, factors, responsibility.

Як справедливо зазначається в спеціальній літературі, в характеристиках кримінальних правопорушень особливий інтерес становлять відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення [1, с. 50]. Ці відомості охоплюються поняттям «кримінологічна характеристика». У межах саме цієї конструкції комплексно і найбільш повно розкриваються соціальні та психологічні особливості особи, яка порушила кримінальний закон, аналізується мотивація злочинної поведінки, виявляються певні зв'язки окремих морально-психологічних рис із характером протидії законній діяльності, досліджуються психоемоційні властивості особистості в ракурсі взаємодії певних суб'єктивних факторів і зовнішніх умов у механізмі злочинної поведінки, враховуються найбільш типові кримінально-правові, соціально-демографічні, рольові та інші ознаки таких осіб. Таким чином, нині в арсеналі кримінологічної науки є відповідна галузева характеристика особистості злочинця – визначальний інструментарій для приросту нового наукового знання з досліджуваної проблеми того або іншого виду злочинних виявів. Тому видається цілком виправданим аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження особистості неповнолітнього корисливо-насильницького злочинця, використовуючи схему змістовних блоків (груп) кримінологічної характеристики особистості такого правопорушника.

Першою в кримінологічній характеристиці особистості неповнолітнього корисливо-насильницького злочинця розглянемо групу соціально-демографічних ознак, об'єднаних в однойменну підструктуру.

Стать. Серед підлітків, які вчинили корисливо-насильницькі злочини (як і в «дорослій» злочинності відповідного виду), переважають особи чоловічої статі. Згідно з матеріалами проведеного дослідження на їх частку припадає 92,3%; дівчата становлять 7,7% відповідно. Цікаво вказати на той факт, що дослідженням злочинності неповнолітніх у великому місті, проведеним кілька років тому групою вчених Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, констатовано таке ж співвідношення між чоловічою і жіночою підлітковою злочинністю [2, с. 43]. Опосередковано це свідчить про те, що в структурі злочинності неповнолітніх корисливо-насильницький її сегмент є одним із визначальних.

Однак слід зауважити, що в різних видах корисливо-насильницьких правопорушень це співвідношення варіюється. Так, серед умисних убивць виявлено всього 3,1% осіб жіночої статі; серед осіб, які вчинили бандитизм, дівчат немає взагалі. Найбільша кримінальна активність дівчат спостерігається під час учинення вимагання (9,2%). Водночас кримінологічно важливо мати некарану відносність жінок до скоєння злочину. Річ у тім, що на стадії формування мотивації роль жінок буває досить значною, як і на стадіях прийняття рішення, його планування і посткримінальної поведінки. Проведеним вивченням гендерного аспекту встановлено, що часто провідна роль у прийнятті рішення вчинити злочин підлітками чоловічої статі належала одноліткам винних.

Вік. Із віком пов'язані певні біологічні, психологічні та психічні зміни в структурі особистості [3, с. 348]. Як справедливо наголошується в кримінологічній літературі, порівнюючи кількісні показники злочинності неповнолітніх із дорослою злочинністю, слід виходити з того, що перша охоплює лише чотирирічний період людського життя, а друга – десятиліття, починаючи з 18 років [4, с. 100]. І на ці чотири роки припадає в окремі роки до 7% всієї злочинності в державі. І це за умови, що за вчинення не будь-якого кримінального правопорушення в підлітковому віці встановлено кримінальну відповідальність. Тобто підліткової частині населення властива значна криміногенна активність.

Освітній рівень. Як відомо, високий освітній рівень виявляється як антикриміногенний фактор: чим вища освіта людини, тим менша ймовірність здійснення нею кримінального правопорушення. Раніше проведеними дослідженнями корисливо-насиленої злочинності неодноразово вказувалося на те, що освітній рівень таких підлітків демонструє очевидне відставання освіченості від вікових характеристик [2, с. 45]; культурно-освітній рівень більшості неповнолітніх злочинців суттєво знижено порівняно з однолітками, значна частина неповнолітніх погано вчиться, а також є багато тих, хто залишив школу [5, с. 212]. Цей висновок підтвердився і в процесі нашого дослідження.

Характеристика сім'ї та наявність постійного місця проживання. Нами не випадково акцентується увага на цих аспектах соціально-демографічної характеристики підлітків-правопорушників у комплексі. Річ у тім, що традиційно девіацію в поведінці підлітка пов'язують із сімейним неблагополуччям. А в умовах сьогодення показником сімейного неблагополуччя все частіше і частіше стає залишення дітьми дому, їх безпритульність і бездоглядність, що і є найважливішим показником соціальної проблематичності не тільки самого підлітка, а й того середовища, в якому він ріс і виховувався. Як указують спеціалісти, соціально-правовими причинами відчуження дітей від сім'ї можуть стати, зокрема, неповна сім'я, відсутність постійного житла, асоціальний спосіб життя одного або обох батьків тощо [6, с. 643].

Вивчення емпіричного матеріалу дозволило виявити, що 37,5% неповнолітніх злочинців виховувалися в неповних сім'ях (наявність тільки одного батька), ще 16,3% – із вітчимами або мачухами; 5,3% неповнолітніх злочинців перебували на піклуванні інших осіб (родичів, опікунів (у зв'язку з позбавленням батьків батьківських прав)), 10,5% підлітків були вихованцями дитячих будинків, шкіл-інтернатів, притулків для неповнолітніх тощо. При цьому не мали постійного місця проживання 8,4% підлітків (хоча в матеріалах кримінальних проваджень, як правило, є відомості про їхню сім'ю).

Місце проживання і місце вчинення кримінального правопорушення. Вагоме значення для характеристики умов, у яких формувалася особа злочинця, має аналіз розподілу злочинців за місцем проживання. Отримані дані про розподіл корисливо-насиленої злочинності залежно від місця вчинення відповідають розподілу злочинців за місцем проживання. Так, в обласних центрах і містах районного значення проживало 74,5% підлітків-правопорушників, у селах і селищах міського типу – 17,1%. До цих показників примикають 8,4% неповнолітніх, які не мали визначеного місця проживання, хоча територіально вони перебували в містах. Тому ще раз підкреслимо, що, по-перше, корисливо-насиленої злочинності неповнолітніх сьогодні не властивий «гастрольний» характер, по-друге, цей вид злочинності має переважно міський характер.

Ставлення до навчання, праці, рівень матеріального добробуту. Особливе місце в характеристиці особистості неповнолітнього злочинця належить його ставленню до навчання, виконання трудової діяльності. Проведеним

дослідженням виявлено, що лише 57,6% неповнолітніх корисливо-насиленої злочинців на момент учинення кримінального правопорушення відвідували навчальні заклади (загальноосвітні школи, середні спеціальні навчальні заклади, як-от ПТУ, вищі навчальні заклади). Усі інші корисливо-насиленої злочинці (42,4%) не вчилися.

Стан здоров'я. Незважаючи на досить складні умови, в яких виховувалися підлітки-правопорушники, лише у кожного десятого з них констатовані будь-які соматичні і (або) психічні захворювання, зважаючи на те, що вони мали інвалідність. Очевидно, такий результат є лише свідченням того, що про здоров'я підлітків ніхто з дорослих, на яких покладалися відповідні обов'язки, не турбувався. Крім того, подібний результат, на наш погляд, не пов'язується з показниками вживання неповнолітніми злочинцями алкогольних напоїв. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень показало, що 37,2% підлітків систематично вживали міцні спиртні напої, ще 6,9% – наркотики.

Кримінально-правові ознаки. Кримінально-правові ознаки притаманні тільки особам, які вчинили кримінальне правопорушення. Ці ознаки надають необхідні відомості, зокрема, про вчинене кримінально каране правопорушення, його правові характеристики, а також є значущими для правильної кваліфікації скоєного та індивідуалізації призначеного судом покарання. Як справедливо зауважує Б.М. Головкін, аналіз комплексу ознак, що охоплюються поняттям «кримінально-правова характеристика особи злочинця», дозволяє зробити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антигромадської спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність [7, с. 36].

Сукупність і повторність кримінальних правопорушень. У 70,4% випадків учинення корисливо-насиленої злочинів у провину неповнолітнім інкримінувалися тільки ці злочини. В інших же випадках підлітки визнавалися винними ще за низкою злочинів, що мали місце одночасно з діями корисливо-насиленої спрямованості (так звана ідеальна сукупність). Так, наприклад, у кожному п'ятому випадку (22,2%) необхідна додаткова кваліфікація діянь винних за ст. 263 КК України (незаконне поводження зі зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами). Дійсно, як засіб впливу на потерпілого під час заволодіння його майном злочинцями нерідко використовувалася холодна зброя (ножі, кастети тощо). Під час скоєння корисливо-насиленої злочинів підлітками допускалися і правопорушення проти громадського порядку і моральності (12,5%); життя і здоров'я особи (3,7%).

Співучасть. У кримінально-правовій характеристиці неповнолітніх корисливо-насиленої злочинців вагоме значення має вивчення питання про ступінь організованості злочинної діяльності. Уявлення про неї дають відомості про значущість осіб, які вчинили злочини поодиноко і в групі. Згідно із загальноприйнятою думкою злочинець, зокрема неповнолітній, який учинив кримінальне правопорушення у групі, має більш високий ступінь суспільної небезпеки, ніж той, хто діяв самотійно.

У групі найчастіше вчинялися розбої, умисні бивства з корисливими мотивів і незаконне заволодіння транспортними засобами. Указана обставина суттєво підвищує ступінь суспільної небезпеки цих злочинів і особи винних, оскільки вчинення злочину в групі не тільки полегшує його завершення, а і призводить до більш тяжких наслідків. Ще раз слід підкреслити, що у багатьох випадках розглянуті групи неповнолітніх на момент свого утворення не переслідували мети вчинення кримінальних правопорушень, а створювалися для неформального спілкування, спільного проведення дозвілля тощо.

Стан неповнолітнього в момент учинення кримінального правопорушення. Проведеним дослідженням установлено, що майже всі підлітки, які вчинили корисливо-насиленої злочини, були визнані осудними (94,5%),

а обмежено осудними визнані 5,5%. Однак тільки кожен третій у момент вчинення злочину був тверезим (31,58%), ще 6,9% – у стані наркотичного сп'яніння.

Період часу, протягом якого підліток займався вчиненням корисливо-насильницьких та інших кримінальних правопорушень (до моменту затримання), і момент виникнення умислу на вчинення кримінального правопорушення. Більшості неповнолітніх у провину ставився лише один епізод здійснення корисливо-насильницького злочину (57,9%). Злочинна діяльність 5,26% підлітків складалася з двох епізодів правопорушень, скоєних протягом одного дня з певною перервою.

Найчастіше умисел на вчинення корисливо-насильницького злочину в підлітків виникав спонтанно, в певній ситуації. На частку таких випадків припадає близько 67% усіх учинених злочинів. Рідше мав місце навмисний, заздалегідь продуманий (хоча б у загальних рисах) план реалізації злочинного умислу (33%).

Судимість. Повторне вчинення умисного злочину за наявності незнятої або непогашеної судимості за вчинення нового умисного злочину може свідчити про стійкість антисоціальних поглядів особи, її ігнорування загально-визнаних соціальних цінностей, нехтування нормами права і моралі. Тим більше подібна ситуація викликає тривогу, коли йдеться про молоде покоління, оскільки за незначний період часу (4 роки) підліток, щоб стати рецидивістом, «повинен» встигнути вчинити два кримінальні правопорушення (як мінімум).

Причини припинення злочинної діяльності. Можна виділити низку причин припинення вчинення під-

літками корисливо-насильних злочинів. Найчастіше причиною припинення стало затримання злочинців унаслідок вживання заходів оперативно-розшукового характеру. Таким способом викрито понад третину всіх корисливо-насильницьких злочинців (34%). Відразу ж після скоєння злочину, тобто «по гарячих слідах», затримано 19,3% осіб. На місці вчинення правопорушення потерпілими, випадковими свідками самостійно або ж співробітниками правоохоронних органів припинено злочинні дії 26,2% неповнолітніх. Під час спроби реалізації вкрадених речей затримано 20,5% винних. Цікаво те, що в матеріалах кримінальних проваджень і вироків суду не зафіксовано жодного випадку зізнання підлітка у вчиненому.

Що стосується психічних аномалій, які нерідко відзначалися у неповнолітніх корисливо-насильницьких злочинців, слід зазначити, що вони відіграють досить помітну роль в етіології злочинної поведінки. Однак нагадаємо, що лише стосовно 18% підлітків (за матеріалами вивчення кримінальних справ і вироків судів) були проведені відповідні дослідження. У двох третин цих підлітків виявлені психічні аномалії, що не виключають осудності. При цьому результати експертних досліджень констатують наявність у них таких аномалій, як: а) розумова відсталість (зокрема, з розладом поведінки); б) несоціалізований розлад поведінки; в) соціалізований розлад поведінки; г) психічні розлади та розлади поведінки, пов'язані (викликані) з уживанням психоактивних речовини (алкоголь, наркотики); д) органічні, зокрема симптоматичні, психічні розлади; е) дисціалізований розлад особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедриківський В.В., Литвинов О.М. Бандитизм: соціально-правовий і кримінологічний аналіз : монографія. За наук. ред. О.Н. Ярмиша. Харків : Вид-во ХНУВУС, 2009. С. 50.
2. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження: монографія. За заг. ред. В.В. Голіни та В.П. Ємельянова. Харків : Право, 2006. С. 42–43.
3. Кримінологія. Підручник. Під ред. В.Д. Малкова. 27-е вид., Перероб. і доп. Москва : ЗАТ «Юстицинформ», 2006. 348 с.
4. Курс кримінології: особлива частина. Підручник у 2 кн. М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін. За заг. ред. О.М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2001. с. 100.
5. Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія : Навч. посіб. Ю.Ф. Іванов, О.М. Джужа. Київ : Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. 212 с.
6. Абакумова Ю.В., Денисов С.Ф., Денисова Т.А., Кулик С.Г., Рябчинська О.П. Кримінологія. Особлива частина : Навч. посіб. Запоріжжя : КПУ, 2012. 643 с.
7. Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері : монографія. Харків : Нове слово, 2004. 36 с.